
Мила Крнета
(Универзитет у Бањој Луци)

ОБЛИКОВАЊЕ МОДЕЛА ИДЕАЛНЕ СРПСКЕ СРЕДЊОВЈЕКОВНЕ КРАЉИЦЕ

Добро је познато да је чин проглашења Србије краљевином 1217. године утицао на побољшање угледа српског краља. Иако краљевска титула није непосредно допринјела побољшању положаја владареве супруге, у периоду краљевства ће доћи до формирања слике како би једна владарка требало да изгледа. У раду ће бити разматрано који су заправо фактори утицали на обликовање модела „идеалне“ српске средњовјековне краљице. Проучавајући положај српских средњовјековних краљица, на основу њиховог помена у српским и страним, наративним и документарним изворима, затим ликовним представама, запажа се да су поједине имале велику улогу у држави, док су на другој страни биле оне које су остале у сјени свог супруга.

Прва српска краљица Ана Дандоло је потицала из угледне млетачке породице.¹ Иако је овај брак у великој мјери одредио правац српске политике, и како се претпоставља допринио стицању краљевске круне, она је ипак за вријеме владавине првог српског краља била у сјени. О склапању овог брака су писали само страни извори, млетачки дужд Андрија Дандоло у својој *Chronica per extensum descripta*² и сплитски архијакон Тома у свом дјелу *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*.³ Ана није споменута ни у српским житијима. Један од разлога

¹ Ранија историографија је утврдила 1208. годину као вријеме склапања брака између Стефана и Ане. В. Историја српског народа I, (Београд 1994), 299. Недавно су понуђене свјеже интерпретације историјских извора на основу којих је хронологија овог догађаја помјерена знатно касније. У раду су прихваћена најновија истраживања Иване Коматина, којим је потврђено да је брак Стефана Немањића и Ане Дандоло склопљен 1217. године. В. И. Коматина, *Ана Дандоло прва српска краљица?*, Зборник матице српске за историју, 89, (Нови Сад 2014) 7-22. 14.

² Andreae Danduli Venetorum Ducis Chronicon Venetum, a pontificatu S. Marci ad Annum usque MCCCXXXIX, Rerum Italicarum Scriptores XII, ed. L. A. Muratori, (Milano 1778) 286-287.

³ Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, edd. O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, (Budapest – New York 2006) 159-165

Сл.1 Смрт краљице Ане Дандоло, Манастир Сопоћани

Fig. 1 Death of the queen Anna Dandolo, the Sopoćani monastery

који је одредио њену судбину су биле управо прилике у којима је живјела у Србији. Стефан је након женидбе Аном владао још 12 година што је било недовољно за успостављање њеног већег утицаја. Иако је потицала из угледне млетачке породице и родила мушко потомство (будућег краља Уроша), она није успјела да наметне свој утицај као владарка јер њен син тада још увијек није био предодређен за насљедника престола. Као насљедник престола био је Радослав, најстарији син Стефанов, којег је добио у првом браку са византијском принцезом Евдокијом Анђеом.⁴ Ана је имала добре предиспозиције да оствари велики углед и постане једна од најутицајнијих краљица Србије, али јој прилике нису биле наклоњене. С обзиром на то да се није истицала ни као краљица мајка за вријеме владавине њеног сина Уроша (1243-1276), вјероватно није посједовала личне особине попут амбиције и мудрости, факторе које је требало да посједује једна идеална владарка. Након смрти њеног мужа, на власт су дошли њени пасторци, тако да ни у периоду владавине Радослава (1228-1233) и Владислава (1233-1243), о Ани нема помена. Да политичке прилике нису ишле у корист њеном сину Урошу, прва српска краљица вјероватно никад не би ни била поменута у српским изворима. Српски извори биљеже Ану тек након њене смрти, за вријеме владавине њених насљедника. То је прије свега чувена фреска „Смрт краљице Ане Дандоло“ из манастира Сопоћани.⁵ (сл. 1) Она се такође помиње у Дабарској редакцији Српског

⁴ Љ. Ковачевић, Жене и деца Стефана Првовенчаног, Глас СКА 60 (Београд 1901), 1-64. 64.

⁵ С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, (Скопље 1934), 24-25.

синодика из периода владавине њеног унука краља Милутина (1282-1321).⁶ Упркос чињеници што је била прва српска краљица, што је родила мушко потомство и што је њен супруг био успјешан владар, Ана није успјела остварити свој утицај за вријеме живота, али су ипак политичке прилике биле наклоњене њеном потомству преко кога је настављена лоза Немањића, а и на тај начин омогућено да и Ана остави свој помен у домаћим изворима. Није забиљежена њена чвршћа повезаност са црквом, што је можда дјелимично утицало на њену изолованост. Ану не помињу ни српски родослови иако су њени потомци владали српском државом док се лоза Немањића није угасила. Четири родослова као супругу Првовјенчаног помињу само византијску принцезу Евдокију.⁷

Сличну судбину Ане Дандоло су наставиле и њене насљеднице на српском престолу, епирска принцеза Ана⁸, супруга краља Радослава и бугарска Белослава, жена краља Владислава.⁹ Иако су и оне биле угледног рода, и утицале на своје супруге владаре да воде правац политике наклоњен земљама из којих су потицале¹⁰, ипак нису оставиле већег трага у изворима и нису имале све особине које би их учиниле идеалним краљицама. За разлику од Ане Дандоло, Белослава и Ана Анђео су забиљежене у српским житијима, али не по личном имену. У Житију Светог Саве од Доментијана Ана је поменута у склопу описа Радослављеве женидбе. Писац житија се трудио да Радослављеву женидбу прикаже као велики дипломатски успјех јунака свог житија Саве, тако да је ову српску краљицу угледног поријекла поменуо само у том контексту.¹¹ Док је код Теодосија Белослава

⁶ A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine 5, (Sarajevo 1953), 1–103; 52–68.

⁷ Карловачки, Загребски, Пајсијев и Врхбрезнички родослов као мајку четворице Стефанових синова Радослава, Владислава, Стефана (Уроша) и Предислава (архиепископа Саву II) погрешно наводе ћерку грчког цара Алексиса, византијску принцезу Евдокију Анђео. Урош и Предислав су били синови Ане Дандоло. В. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, (Сремски Карловци 1927), 28–29.

⁸ Ана је била ћерка епирског владара Теодора I Анђела и брак је био склоњен још за вријеме владавине Стефана Првовјенчаног како би његов насљедник престола Радослав имао подршку свог таста, у то вријеме најмоћнијег владара на Балкану. *ИСН I*, (Б. Ферјанчић) 307. О времену склапања брака Радослава и Ане в. С. Кисас, *О времену склапања брака Стефана Радослава са Аном Комнином*. ЗРВИ 18, (Београд 1978), 132–139.

⁹ Белослава је била ћерка бугарског владара Јована II Асена који је након битке код Клокотнице 1230. године преузео улогу најмоћнијег владара на Балкану. Владислав је ожењен Белославом да би имао подршку свог таста. *ИСН I*, (Б. Ферјанчић) 310–312. О времену склапања брака в. Н. Радојчић, *Обред крунисања босанског краља Твртка I*, (Београд 1948), 65.

¹⁰ Као син византијске принцезе Евдокије и супруг епирске принцезе Ане, краљ Радослав је водио искључиво византинофилску политику и у томе имао подршку своје супруге. Радослав се на новцу и на вјеридбеном прстену којим је вјерио Ану потписивао као Στέφανος ρεῖς ο Δούκας. Фрањо Баришић, *Вјеридбени прстен краљевића Стефана Дуке*, ЗРВИ 18, (Београд 1978), 257–268; Исти грчки потпис је користио и на повељи коју је издао Дубровчанима фебруара 1334. године, В. *Старе српске повеље и писма I* (приредио Љ. Стојановић), (Београд-Сремски Карловци 1929), 11–12. Уп. Љ. Максимовић, *Византизми краља Стефана Радослава*, ЗРВИ 46, (Београд 2009) 139–147.

¹¹ Ово житије је настало средином XIII вијека, за време владавине краља Уроша

само споменута приликом описа Владислављеве женидбе, и то не по свом имену, него као ћерка бугарског цара Асена,¹² Ани Анђео је писац овог житија посветио више пажње, али је представио у негативном свјетлу. Теодосије је Ану неправедно оптужио као главног кривца за Радослављево збацивање са престола, а затим је приказао као невјерну жену која је планирала убиство свог мужа.¹³

Портрет краљице Белославе нам није познат, док се за краљицу Ану вјерује да је њен лик приказан у Студеничкој Богородичиној цркви.¹⁴ С обзиром на чињеницу да потомци ове двије српске краљице нису владали Србијом, разумије се због чега је изостао њихов помен у родословима.

Све три прве српске краљице нису успјеле да добију епитет идеалне краљице у великој мјери због политичких прилика времена у којем су живјеле. Брзе смјене српских краљева на престолу утицале су и на чињеницу да владареви супруге нису имале времена да се јаче учврсте на српском престолу, и да се више повежу са племством и црквом као што ће то учинити њихова способна насљедница.

Четврта краљица на српском престолу, супруга краља Уроша I, Јелена Анжујска је постигла оно што њеним претходницама није успјевало. Међутим, ни Јелена није свој утицај остварила на почетку Урошеве владавине. За разлику од ранијег времена, Урош је успио да се стабилизује на власти и да влада више од три деценије што је увелико утицало на то да његова супруга добије велики утицај у земљи.¹⁵ Њено поријекло које је било мјешавина француског, угарског и византијског рода,¹⁶ је одиграло важну улогу у остваривању политичког утицаја у држави, али њен углед је несумњиво порастао рађањем мушког потомства. Рађањем два сина којима је припремано насљедство престола ће несумњиво порастати и њен углед. Она се за вријеме владавине Уроша мијешала у вођење политике и издала повељу Дубровчанима,¹⁷ а није искључено ни то да је можда одиграла велику улогу у женидби свог првенца Драгутина са угарском принцезом

I (1243-1276). У раду је коришћено издање извора на српскословенском: Доментијан, *Живот Светога Саве* пр. Ђ. Даничић, (Београд 1860), 261; Уп. Превод: Доментијан, *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, пр. Р. Маринковић, прев. Л. Мирковић, (Београд 1988), 169.

¹² Теодосије Хиландарац, *Живот Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, (Београд 1860), 178; Уп. Превод: Теодосије, *Житија*, пр. Д. Богдановић, прев. Л. Мирковић, (Београд 1988), 232.

¹³ Теодосије, *Живот Светога Саве*, 177-178; Уп. Теодосије, *Житија*, 232. У ову Теодосијеву вијест о Анином нејверству историчари су давно посумњали. В. С. Станојевић, Краљица Ана, Из српске прошлости, (Београд 1923) 50.; М. Ласкарис, Византијске принцезе у средњовековној Србији, (Београд 1926), 48-52; С. Мандић, Ана и Радослав, Древник. Записи конзерватора, (Београд 1975), 16-17.

¹⁴ Радојчић, *Портрети*, 16.

¹⁵ *ИСН I*, 41-56 (С. Ћирковић)

¹⁶ Gordon L. McDaniel, On Hungarian-Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena, *Ungarn Jahrbuch Band 12*, (München 1982-1983), 43-50.

¹⁷ *Старе српске повеље и писма*, прир. Љубомир Ковачевић, (Београд-Сремски Карловци 1929) 28-29

Сл. 2 Портрет
Јелене Анжујске из
манастира Градац

Fig. 2 Portrait of
the queen Helen
of Anjou from the
Gradac monastery

Сл. 3 Портрет
Јелене Анжујске из
Сопоћана

Fig. 3 Portrait of
the queen Helen
of Anjou from the
Sopoćani monastery

Кателином.¹⁸ Иако се не може са сигурношћу тврдити да ли је отворено подржала сина Драгутина у његовом сукобу са оцем Урошем, свакако је тај преврат ишао на руку Јелени која је добила на управу посебну област.¹⁹ Она је посједовала важне особине које су биле неопходне једној идеалној владарки, а то су била амбиција, мудрост и способност. Иако су јој ишле на руку повољне прилике у земљи, она је знала да препозна прави тренутак за дјеловање и искористи га. Сачуване су повеље које је Јелена издавала Дубровчанима док је самостално управљала својом облашћу, што говори о њеној способности вођења политике.²⁰ Јелена је такође поменута и у византијским изворима приликом једног веома важног догађаја у српско-византијским односима с краја XIII вијека. Георгије Пахимер и Теодор Метохит су описивали вођење преговора српског и византијског двора за склапање брака између краља Милутина и ћерке византијског цара Андроника II Палеолога, петогодишње Симониде.²¹ Колики је имала углед и ауторитет Јелена, говори и чињеница да је византијско посланство приликом преговора за склапање брака тражило од Милутина присуство његове мајке на свадби. Јелена је несумњиво имала независан положај

¹⁸ Борис Стојковски, *Краљица Јелена и Угарска*, Јелена, краљица, монахиња, светитељка, (Манастир Градац 2015), 41-45.

¹⁹ Више о територији којом је управљала краљица Јелена в. М. Благојевић, *Српске удеоње кнежевне*, Немањићи и Лазаревићи, (Београд 2004), 1-20; Марија Копривица, „Држава“ краљице Јелене, *Зборник са научног скупа Јелена – краљица, монахиња, светитељка*, (Манастир Градац 2015), 13-24

²⁰ *Старе српске повеље и писма*, 29-31.

²¹ Georgii Pachymeris de Michaelis et Andronico Palaeologis libri XIII, rec. / Bekkerus, I—II, (Bonnae 1835), 280.15; K. N. Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, I, (Venezia 1872), 154—193. 179.

од сина Милутина јер је одбила овај византијски захтјев. Није још разјашњено зашто је Јелена одбила овај приједлог и зашто се није слагала са реализацијом брака иако постоје хипотезе у науци,²² али из тог се може закључити да је била владарка са чврстим ставом и непоколебљива у својим одлукама.

Портрет Јелене Анжујске је након Јелене Асен најчешће представљен у српском средњовјековном фреско сликарству.²³ (сл. 2, сл.3) Може се примјетити да је присуство Јелениног имена у српским родословима јако уочљиво што говори о том да је било веома важно нагласити да су потомци Немањића преко женске линије потицали од ове владарке. За разлику од Ане Дандоло чије име не помиње ниједан родослов, Јелена се помиње у пет родослова.²⁴

Оно што је дефинитивно пресудило да личност ове српске владараке постане модел идеалне српске средњовјековне краљице јесте њено присуство у српским средњовјековним житијима. Поред тога што се са најљепшим особинама помиње у Житију краља Уроша, гдје је писац житија упоредио са најважнијим женским личностима из старог и новог завета као што су Богородичина мајка Ана, Исакова мајка Сара и Јелисавета, мајка Јована Крститеља²⁵, њен помен није изостао ни у Житију краља Милутина.²⁶ Јелена Анжујска је била једина српска краљица која је добила своје властито житије. Ово житије је написао архиепископ српски Данило 1317. године ради потребе њене канонизације.²⁷ На то је утицала њена повезаност са српском црквом и црквеним клиром. Захваљујући својој посвећености цркви, она је проглашена светитељком. Њена позната задужбина, манастир Градац и данас је један од најпознатијих женских манастира у Србији.²⁸

²² *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, (Београд 1986), нап. 84. (И. Ђурић) 124-125.

²³ Портрет Јелене Анжујске је присутан два пута у манастиру Сопоћани. Први пут на фресци Смрт краљице Ане Дандоло, гдје је приказана како клечи пред тијелом покојне свекрве и други пут заједно са супругом Милутином и синовима Драгутином и Милутином испред представе Богородице. Лик Јелене је приказан још и у њеној задужбини, манастиру Градац, икони Светог Петра и Павла у ризници цркве Светог Петра Великог, Ђурђевим Ступовима, манастиру Светог Ахилеја у Ариљу и у Грачаници. Радојчић, *Портрети*, 23-24;27;30: 38.

²⁴ Карловачки, Загребски, Пајсијев, Врхбрезнички и Пејатовићев родослов помињу Јелену као супругу краља Уроша и мајку Стефана (Драгутина) и Милутина. *Стари српски родослови и летописи*, 28-31.

²⁵ Архиепископ Данило и други, *Зборник краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, (Загреб 1866), (у даљем тексту: Даничић, *Зборник краљева и архиепископа*) 8-13; 19-21.; Уп. превод Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа* (прев. Лазар Мирковић), (Београд 1935), (у даљем тексту: Мирковић, *Животи краљева*) 10-14; 18-20.

²⁶ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа*, 105. Мирковић, *Животи краљева*, 79.

²⁷ Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, (Београд 1980), 177.

²⁸ Изградња манастира Градац је завршена између 1277. и 1282. године. в. Б. Тодић, *Сопоћани и Градац. Узајамност фунерарних програма две цркве*, Зограф 31

Сам писац житија Данило је својим описом увелико допринио и пресудио да Јелена постане модел за касније српске владарке. Јелена је имала и срећу да је живјела у периоду када је српска средњовјековна књижевност која се огледала у житијној литератури, са Данилом као њеним представником, доживјела за вријеме краља Милутина свој процват.²⁹ Она је ту описана као идеална супруга³⁰, идеална мајка³¹, чак и идеална свекрва³². Посебно је наглашена њена приврженост цркви и брига о сиромашним и убогим.³³ Ни у једном тренутку се не помиње њена римокатоличка вјероисповјест која би нарушила слику идеалне српске владарке православке. На крају Данило описује и Јеленину идеалну смрт.³⁴

Иако би се могло претпоставити да Данило са намјером ствара идеалну слику краљице мајке главног јунака његових Житија, краља Милутина, несумњиво је Јелена већину ових особина посједовала, захваљујући чему се издвојила од осталих краљица. Она је паметно разматрајући политичке прилике у земљи, али и ван ње, полако, али сигурно учвршћивала свој утицај, успјешно се прилагођавајући приликама у српској држави.

Јелена је бацила сјену на њене насљеднице, односно снахе које нису успјеле да достигну тај углед. Српска краљица Кателина, угарска принцеза и супруга краља Драгутина³⁵ је за разлику од неколико других српских краљица оставила трага у српским изворима. Њена предност су били угледно поријекло и рађање мушког потомка.³⁶ Она се помиње у три житија у позитивном свјетлу. То су житије краља Уроша,³⁷ Житије краља Драгутина³⁸ и Житије краљице Јелене.³⁹ Иако су њени потомци припадали бочној линији династије Немањића, Кателина је забиљежена у

(Београд 2007), 59-77.

²⁹ Богдановић, *Историја*, 177.

³⁰ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 8-9; Мирковић, *Животи краљева*, 10.

³¹ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 11-13; 19-21; Мирковић, *Животи краљева*, 12-14; 18-20.

³² Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 98; Мирковић, *Животи краљева*, 74.

³³ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа*, 63-70; Мирковић, *Животи краљева*, 50-54.

³⁴ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 87-91.; Мирковић, *Животи краљева*, 66-71.

³⁵ Кателина је била угарска принцеза, унука мађарског краља Беле IV (1235-1270) и супруга српског краља Драгутина (1276-1282). В. Petar Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istoriја Mađara*, (Beograd 2002), 50

³⁶ Према Дежевском споразуму из 1282. године Драгутинов и Кателинин син Владислав је требао да наслиједи српски престо након краља Милутина. О рату између Милутина и Драгутина в. М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3, (Београд 1955), 49-82.

³⁷ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 13; Мирковић, *Животи краљева*, 14.

³⁸ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа*, 28; 44-45; Мирковић, *Животи краљева*, 25; 36-37.

³⁹ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 96-98; Мирковић, *Животи краљева*, 73-75.

Сл. 4. Портрет краљице Кателине из манастира Светог Ахилеја у Ариљу

Fig. 4 Portrait of the queen Catherine of Hungary from Arilje monastery

Сл. 5 Портрет краљице Симониде из Грачанице

Fig. 5 Portrait of the queen Simonida from Gračanica monastery

четири родослова,⁴⁰ а сачуван је и њен портрет.⁴¹ (сл. 4) Једина препрека ове српске краљице је био недовољно способан супруг који је морао, услед неповољних околности, да се одрекне престола у корист свог млађег брата.⁴² То је несумњиво утицало и на Кателинину судбину. Она није имала ту способност да се чвршће веже за средину у коју је стигла као невеста, попут своје свекрве Јелене, него су и она, а вјерованто под њеним утицајем и краљ Драгутин остали више везани за њену домовину Угарску.⁴³

Што се тиче Милутинових супруга, прве двије, српске властелинка Јелена и тесалијска принцеза су остале слабо познате па се дуго вјеровало да се радило о једној личности. Трећа Милутинова супруга, угарска принцеза Јелисавета и четврта, бугарка Ана Тертер су забиљежене, али недовољно упечатљиве да су оставиле помен у српским изворима. Оне нису оставиле дубљег трага јер се такође нису дуго одражале на српском престолу. Политичке прилике су биле такве да се Милутин у веома кратком периоду неколико пута разводио и женио новом принцезом.⁴⁴ Стабилан

⁴⁰ У Карловачком, Загребском, Врхбрезничком и Пејатовићевом родослову се помиње српска краљица Кателина као Драгутинова супруга и мајка Радослава, Урошица и Јелисавете. *Стари српски родослови и летописи*, 36-38; 50.

⁴¹ Кателинин портрет је насликан у манастиру Ђурђеви Ступови, манастиру Светог Ахилеја у Ариљу и можда у манастиру Градац. Радојчић, *Портрети*, 27; 30-34.

⁴² Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 25-28 ; Мирковић, *Животи краљева*, 22-25.

⁴³ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 28; Мирковић, *Животи краљева*, 25.

⁴⁴ О Милутиновим браковима писали су византијски писци Георгије Пахимер и Нићифор Григора. Интерпретацијом ових извора најновија истраживања су потврдила да је Милутин имао четири супруге прије Симониде. Први пут је ожењен

брак остварен је тек женидбом са византијском принцезом Симонидом и везивањем за византијски двор.⁴⁵ Симонида је као српска краљица на двору боравила 22 године, што је био довољно дуг период да се устали и пусти своје корјене. Од свих српских краљица она је била најугледнијег рода, али њена младост⁴⁶ је представљала једну од препрека за остварење већег утицаја као и изостанак потомства што је у великој мјери одређивало судбину једне средњовјековне краљице. Управо из разлога што није Милутину дала потомство, њено име није присутно у српским родословима. Захваљујући чињеници што је њен муж био способан владар и што је била ћерка византијског цара, оставила је већи траг у српским изворима. Њен портрет насликан је у манастиру Студеница⁴⁷, храму Светог Ђорђа код Старог Нагоричина⁴⁸ и манастиру Грачаница.⁴⁹ (сл. 5)

Симонида је описана у три српска средњовјековна житија. Иако овој српској краљици византијског царског поријекла није посвећено посебно житије као њеној свекрви Јелени, Данило је њу са најљепшим особинама приказао у Житију краљице Јелене⁵⁰ и Житију краља Милутина.⁵¹ Насупрот томе, у Житију краља Стефана Дечанског од Григорија Цамблака Симонида је описана као зла маћеха коју писац криви за ослијепљење свог јунака.⁵²

Симонида није имала особине своје свекрве Јелене као што су амбиција и мудрост. Она се није успјела довољно повезати са новом

српском властелинком непознатог поријекла за коју се претпоставља да се звала Јелена. Друга супруга је била тесалијска принцеза непознатог имена, ћерка тесалијског севастократора Јована I Анђела, а трећа његова свастика, сестра српске краљице Кателине, Јелисавета. Милутинова четврта супруга је била Бугарка Ана Тертер, ћерка бугарског цара Георгија Тертера. О Милутиновим браковима в. ВИИНЈ VI, (Пахимер) 50-52. (Нићифор Григора) 168-169; Љ. Максимовић, *Да ли је Симонида Палеологина била пета супруга краља Милутина*, Византијски свет и Срби, (Београд 2008), 343-349.

⁴⁵ Преговоре и склапање брака између српског краља Милутина и византијске принцезе Симониде не описују српски већ византијски извори. Georgii Pachymeris, 279.14-280.15; 285.12-286.4 Уп. ВИИНЈ VI, (Пахимер), 46-57; Gregorae, *Historia I*, 202.14-204.13 Уп. ВИИНЈ VI, (Григора) 168-171. К. N. Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, I, 154—193. Уп. ВИИНЈ VI, (Метохит) 63-143.

⁴⁶ Симонида је као Милутинова невеста у Србију дошла када је имала пет година. Gregorae, *Historia I*, 202.14-204.13.; Ласкарис, *Принцезе*, 58.

⁴⁷ Радојчић, *Портрети*, 35-37.

⁴⁸ *Исто*, 37-38.

⁴⁹ *Исто*, 38-45.

⁵⁰ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 96-98; Мирковић, *Животи краљева*, 73-74.

⁵¹ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 160-161; Мирковић, *Животи краљева*, 121.

⁵² Шафарик, *Житије Стефана Дечанског*, 45-46.; Уп. превод: Богдановић, *Житије Стефана Дечанског*, 206-207.

средином у коју је дошла као невјеста. Њена каснија судбина свједочи о том да је осјећала цијели живот проведен у Србији чежњу за својом домовином гдје се на крају и вратила и замонашила.⁵³

Симонидине наследице на престолу су биле бугарска принцеза Теодора, супруга Стефана Дечанског и мајка Душанова⁵⁴ и византијска принцеза Марија Палеолог.⁵⁵ Када је у питању обликовање представе њихових личности у изворима, примјети се да остају на нивоу прве три српске краљице. Ове двије српске краљице се нису дуго одржале на српском престолу да би успјеле у новој средини да пусте своје корјене. Теодора није ни пуну годину дана била српска краљица јер је Стефан након крунисања, крајем 1322. године водио преговоре за склапање новог брака.⁵⁶ Марија је дошла у Србију као дванаестогодишња дјевојчица и као супруга српског краља се одржала до смрти свог мужа Стефана Дечанског само седам година. Обје краљице се у изворима ријетко помињу. У родословима се не помињу никако иако су родиле мушке потомке и наследице престола Стефана Душана и Симеона Синишу, а њихов лик нам није познат ни на основу фрески.

Теодора је поменута у Житију краља Милутина приликом описа склапања брака са Стефаном, али не по свом личном имену него као ћерка бугарског цара Смиљца.⁵⁷ Марија Палеолог је поменута у Житију Стефана Дечанског од Даниловог Настављача⁵⁸ и Житију Стефана Дечанског од Григорија Цамблака.⁵⁹ У оба житија је описана као благочестива, блажена и жена која је достојна српског владара. Сачувана је и надгробна плоча

⁵³ О Симониди као монахињи говори и византијски писац Нићифор Григора. В. Nicephori Gregorae *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen – I. Bekker, I-III, (Bonnae 1829-1855), 394; Уп. ВИИИЈ VI (Григора), 201. Нап. 89.

⁵⁴ Теодора је била ћерка бугарског цара Смиљца. В. Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 124; Мирковић, *Животи краљева*, 93. Њено име се помиње у једној хрисовуљи цара Стефана Душана из 1346. године.

⁵⁵ Марија Палеолог је била ћерка паниперсеваста, касније кесара, Јована Палеолога и Ирине, ћерке великог логотета Теодора Метохита. Уп. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, (Wien 2001) No. 21391; О склапању овог брака говоре византијски писци Нићифор Григора. В. Gregorae, *Historia* I, 373.20– 374.19 Уп. ВИИИЈ VI (Григора) 195-196. и Јован Кантакузин В. Ioannis Cantacuzeni *eximperatoris historiarum libri IV, graece et latine* I—III, cura L. Schopeni, (Bonnae 1828-1832), 208.24-211.15. Уп. ВИИИЈ VI, (Кантакузин) 314-317. О времену склапања овог брака Уп. Ласкарис, *Принцезе*, 83-84; М. Живојиновић, О времену склапања брака Стефана Уроша III (Дечанског) са Маријом Палеолог, ЗРВИ 38 (Београд 1999-2000) 327-329; С. Пириватрић, *Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог*, Споменица Симе Ћирковића, (Београд 2011), 337-347.

⁵⁶ ВИИИЈ VI, 195. нап. 78. (С. Ћирковић, Б. Ферјанчић)

⁵⁷ *Житије краља Милутина* у: Даничић, *Зборник краљева и архиепископа* 124; Мирковић, *Животи краљева*, 93.

⁵⁸ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа*, 189, 213; Превод: Житије краља Стефана Уроша III Данилови настављачи, Данилов Ученик, други настављачи Даниловог зборника, (Београд 1989), пр. Г. М. Данијел; прев. Л. Мирковић, 47, 64.

⁵⁹ Григорије Цамблук, *Живот краља Стефана Дечанског*, Гласник друштва српске словесности 11. (Београд 1959), прир. Ј. Шафарик, 35-94; 67, 79. Превод: Григорије Цамблук; Д. Богдановић, *Старе српске биографије*, 216, 221.

краљице Марије Палеолог која потиче из времена владавине њеног пасторка Душана.⁶⁰ Нису биле угледног поријекла као њихова претходница Симонида, а вјероватно им је недостајало особина које су красиле Јелену Анжујску.

Последња српска краљица, супруга стефана душана, јелена асен, је имала највише изгледа да постане модел српске средњовјековне идеалне краљице. Јеленино поријекло није било престижно као Симонидино, али је за разлику од Симониде успјела да пусти коријен на српском двору рађањем мушког потомка и то легитимног насљедника српског престола.⁶¹ Иако је Јеленина судбина на српском двору у почетку њеног брака са Душаном била у питању, и Душан водио чак преговоре за склапање другог брака чиме би Јелена морала напустити краљевски престо и вјероватно остати заборављена, спасило ју је мушко потомство.⁶² О томе да Јелена није имала никаквог утицаја на почетку Душанове владавине, говори њено неприсуство у незавршеном Душановом житију Даниловог Настављача гдје се описује почетак Душанове владавине док Јелена вјероватно није стекла већи углед па је зато и изостављена као недовољно важна.⁶³ Она је остварила свој углед тек рађањем насљедника престола Уроша, и од тада се повећавао њен утицај како у унутрашњој тако и у спољној политици. На то је утицало и јачање њеног супруга, краља Душана, али и њена способност. Јелена је била једна од најобразованијих жена свог времена, за њу су преписиване књиге, а претпоставља се да је имала и властиту библиотеку.⁶⁴ Она је била једина српска владарка која је изузетно лијепо описана у византијским изворима. Јован Кантакузин је описао у свом историјском дјелу приликом преговора као жену која даје паметне савјете свом мужу и

⁶⁰ Натпис је објављен први пут 1852. године. Г. Јуришић, *Дечански првенац* њ., (Нови Сад 1852), 111; Плоча је била узидана у цркву Светог Димитрија у Скопљу, одакле је за вријеме Првог свјетског рата одијета у Софију. Од 1925. године се налази у Музеју у Скопљу. За ову надгробну плочу се сматрало да припада Душановој мајци Теодори, али је утврђено да је она ипак посвећена Марији Палеолог. Ласкарис, *Прицезе*, 93.

⁶¹ Раније се вјеровало да је Јелена била ћерка Јована Кантакузина. Иларион Руварац је у својој расправи Краљице и царице српске изнио претпоставку да је она била сестра бугарског цара Јована Александра. Иларион Руварац, *Краљице и царице српске*, Зборник Илариона Руварца, (Београд 1868), 457-46; Миодраг Пурковић, *Јелена, жена цара Душана*, (Диселдорф, 1975), 3. Постоји документ Дубровачке општине из марта 1332. године гдје се раправљало о поклону који ће послати српском краљу Душану приликом женидбе са сестром бугарског цара Александра. Monumenta Ragusina II, 111-112.

⁶² Након четири године брака са Јеленом Асен без потомака, Душан је водио преговоре за женидбу са Јелисаветом, ћерком покојног њемачког краља Фридриха Лијепог Аустријског и Јелисавете Арагонске. Прије реализације овог брака, Јелисавета је умрла, тако да до њега никад није дошло. Јелена је 1337. године родила сина Уроша и тако се учврстила на српском престолу. В. Пурковић, *Прицезе*, 8-9.

⁶³ Даничић, *Зборник краљева и архиепископа*, 215-231. Уп. превод: Мирковић, *Животи краљева*, 162-174.

⁶⁴ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи III* (4939), 346. Уп. Пурковић, *Јелена*, 5.

Сл. 6. Портрет краљице Јелене Асен из Матејча

Fig. 6 Portrait of the queen Jelena Asen from Matejče

на коју се српски краљ Душан ослања у вођењу спољне политике.⁶⁵ Она је имала карактерне особине сличне њеној имењакињи краљици Јелени Анжујској. Обје воде преговоре за вријеме владавине својих мужева, а након њихове смрти самостално управљају својим областима.⁶⁶ Од свих српских краљица, најчешће је приказиван портрет Душанове супруге.⁶⁷ (сл. 6) Она је као и њена имењакиња сазидала задужбину, манастир Пресвете Богородице у селу Матејче. Јелена Асен је поред Јелене Анжујске била српска краљица која је могла да задобије епитет идеалне краљице, али оно што је пресудило су управо помени у изворима, нарочито житијима. Али за разлику од Јелене Анжујске, Јелена Асен се у родословима се помиње само једном,⁶⁸ није проглашена светитељком и није добила властити животопис. Када су у питању српска средњовјековна житија поменута је у житију свог

сина Уроша од Пајсија Јањевца као брижна мајка.⁶⁹ Али то није довољно да би њена личност постала модел иделне српске средњовјековне краљице иако је том епитету након краљице Анжујске била најближа. У том је свакако имао утицаја њен супруг, краљ, односно цар, Душан који који није добио цјеловито Житије и који није проглашен за свеца.

Из свих наведених примјера се дошло до закључка да је низ фактора утицао на обликовање модела идеалне српске средњовјековне краљице, а то су: њихово поријекло, унутрашње и спољне политичке прилике у вријеме владавине ових краљица, личне особине (амбиција, упорност

⁶⁵ Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, graece et latine I—III, cura L. Schopeni, (Bonnae 1828—1832), 260-275. Уп. ВИИНЈ VI, (Јован Кантакузин); 391-400.

⁶⁶ Више о Јелениној владавини Серском области. В. Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, (Београд 1965)

⁶⁷ Постоји укупно једанаест представа ове српске средњовјековне краљице, а то су њени портрети у: Белој Цркви Каранској, Добруну, два портрета у Дечанима, Сопоћанима, Леснову, Љуботену, цркви Светог Николе у Охриду, Матеичу, цркви Богородице у Кучевишту и манастиру Полошко; Радојчић, *Портрети*, 50-50;156; 222-223.

⁶⁸ Само Пејатовићев родослов помиње Јелену као Душанову супругу и мајку Уроша, *Стари српски родослови и летописи*, 50.

⁶⁹ Т. Јовановић, Књижевно дело Патријарха Пајсија, Београд 2001, 295;297-298. Превод: Д. Богдановић, *Старе српске биографије*, Београд 1968. 256-258.

и способност), прилагођавање на нове услове живота и прилагођавање средини у коју су дошле након удаје, повезивање са црквеним клиром, поштовање православне вјере, рађање мушког потомства, и на крају оно што је пресудило као резултат наведених особина, њихово присуство у изворима, нарочито њихов помен у житијима. Из овог се може закључити да краљевска титула сама по себи није била ниједан од фактора који је утицао углед српских владарки.

Спајањем наведених особина у једној личности добио се модел идеалне српске средњовјековне краљице који одговара Јелени Анжујској. Њена личност ће постати модел за касније владарке и племкиње српског средњег вијека кнегињу Милицу, Јефимију и Јелену Балшић, које су живјеле и владале у тешким временима након распада српског царства и надирања османске опасности.

Mila Krneta

(University of Banja Luka)

SHAPING THE MODEL OF AN IDEAL SERBIAN MEDIEVAL QUEEN

Studying the position of Serbian medieval queens on the basis of their presence in Serbian and foreign narrative and documentary historical sources, as well as in artistic presentations leads us to perception that some of them had a great role in the state, while other ones were in the shadow of their husbands. This paper deals with those factors that actually influenced the formation of the model of an ideal medieval Serbian queen.

All examples stated lead to the conclusion that a set of factors influenced the formation of the model of an ideal Serbian medieval queen, and namely: their origin, inner and foreign political circumstances during the reign of those queens, personal characteristics (ambition, persistence and capability), ability to adjust to new life conditions and environment they encountered after getting married, their connection with church clergy, respect for the orthodox religion, giving birth to male offspring and finally, what was decisive as a result of the above stated characteristics, their presence in sources, in particular their meaning in hagiographies. This leads to a conclusion that royal title in itself was none of the factors influencing reputation of Serbian governesses.

Merging all the above mentioned characteristics is one person would make the model of an ideal Serbian medieval queen that corresponds to Helen of Anjou. Her personality shall become the model for future governesses and noblewoman of the Serbian Middle Ages, such as the Milica Lazarevic, Jefimija and Jelena Balsic, who lived and ruled during hard times after the splitting of the Serbian empire and advance of Ottoman dangerous forces.

